

diye söz edilmektedir. Sübhânellah vb. tesbih ifadelerini zikir amacıyla söylerken abdestli olmak gerekmemekle birlikte Allah'ı zikrederken abdestli bulunmanın efdal olduğu belirtilmiştir. Tesbihin sayısını belirlemek için namaz dışında iken parmakların, taş ve tesbih gibi araçların kullanılması câizdir. Namazda iken tesbihi içinden ya da parmak uçlarıyla saymak bazı fakihlerce mekruh, bazılarınca câiz görülmüştür.

Zikir için uygun sayılmayan yer ve zamanlar hariç Allah'ı tesbih etmek herhangi bir vakitle sınırlı değildir. Mutlak anlamda Allah'ı tesbih etmenin fazileti bir hadiste şöyle ifade edilir: "Bir kimse gün içinde yüz defa 'Allah'ı hamd ile tesbih ederim" (sübhânellâhi ve bi-hamdihî) derse deniz köpüğü kadar da olsa günahları affolunur" (Müslim, "Zikir", 28). Ancak bazı âyet ve hadislerde belirli zamanlarda tesbihatta bulunulması teşvik edilmiştir (bu âyetlerde geçen tesbihin namaz anlamına geldiği görüşü de vardır). Meselâ vakit namazlarından sonra yapılan tesbihat (Müslim, "Mesâcid", 142-146), sabah akşam yüzer defa "sübhânellâhi ve bi-hamdihî" denilmesi (Müslim, "Zikir", 29) gibi. Ayrıca namaza başlarken Sübhâneke duasının okunması konuyla ilgili hadislerle dayanan Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine göre sünnet, bu hadisleri zayıf gören Mâlikîler'e göre mekruhtur. Rükûda "sübhâne rabbiye'l-azîm" denilmesi Hanefî, Mâlikî ve Şâfiîler'e göre sünnet, Hanbelîler'e göre bir defa söylenmesi vâcib, üç defa söylenmesi sünnettir. Cemaatle kılınan namazlarda bu tesbihin üç defadan fazla söylenmemesinin daha uygun olduğu, tek başına kılınan namazlarda daha çok söylenebileceği kaydedilmektedir. Secdede "sübhâne rabbiye'l-a'lâ" şeklinde yapılan tesbih için de aynı hükümler geçerlidir. İmamın namazda yapılması durumunda cemaatin onu "sübhânellah" deyip uyarması dört mezhebe göre müstehaptır. Mâlikîler kadınların da bu kapsamda olduğu kanaatindedir; çoğunluğa göre ise onlar el çıparak uyarıda bulunmalıdır (ilgili hadisler için bk. Müslim, "Şalât", 102-106). Namaz kılarken kapıyı çalan birine namazda olduğunu bildirmek, tehlikeli bir durumu farketmeyen kimseyi uyarmak veya farkına varmadan bir şeye zarar vermek üzere olan kişinin dikkatini çekmek amacıyla "sübhânellah" denilebilir. Bayram namazlarındaki zevâid tekbirleri arasında tesbih vb. zikir sözlerini söylemek Mâlikîler dışındaki çoğunluğa göre müstehaptır. Şaşırma, hayret etme gibi durumlarda Hz. Peygamber'in "sübhânellah" dediği rivayet edilmiştir (Müslim, "Hayız", 116; "Kasâme", 24). Gök gürültüsü işitildiğinde, "Gök gürültüsünün kendisini hamd ile tesbih ettiği, meleklere de heybetinden dolayı kendisine tesbihatta bulunduğu Allah'ı tesbih ederim" duasını okumak müstehaptır (yakın anlam içeren bir âyet için bk. er-Ra'd 13/13). Abdurrahman b. Abdullah es-Süheyli *Risâle fî kelâmihi 'alâ "sübhânellâh" bi-râbihâ ve şerhihâ*, Mekhûl b. Fazl en-Neseî *Kitâb fî fazli sübhânellâh*, Niftaveyh *Mes'ele'tü sübhân* adıyla birer eser yazmışlardır. Ayrıca Kur'an ve Sünnet'te tesbih kavramı hakkında bazı çalışmalar yapılmıştır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "sbh" md.; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, "sbh" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "sbh" md.; *et-Ta'rifât*, "Tesbih" md.; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân* (nşr. Halil İbrahim Kaçar), İstanbul 2006, VIII, 282-284; Muvaffakuddin İbn Kudâme, *el-Muğnî* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî – Abdülfettâh M. el-Hulvî), Kahire 1406/1986, II, 178-180, 192, 240, 397, 412, 414; Hattâb, *Mevâhibü'l-celil*, Beyrut 1398, II, 29; Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ'*, I, 347-348, 367, 380, 381; II, 48; Kalyûbî, *Hâşiye 'alâ Şerhi Minhâcî't-âlibin*, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), I, 147, 155, 189-190, 317-318; *el-Fetâva'l-Hindiyye*, I, 99, 147; Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî, *Hâşiye 'ale's-Şerhi'l-kebir*, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), I, 248; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), V, 272-273; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, I, 320, 328, 332, 551, 559, 568; Muhammed b. İshak Kendû, *et-Tesbih fî'l-Kitâb ve's-Sünne ve'r-red 'ale'l-mefâhimî'l-hâfî'e fih*, Riyad 1426, I-II; D. Gimet, "Sübhân", *El'* (İng.), IX, 742-743; "Tesbih", *Mu.F*, XI, 280-292.

MEHMET BOYNUKALIN

□ MÜSİKİ. "Sübhânellah" kelimesini söylemek suretiyle "Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih ederek ululamak, yüceltmek" anlamında olan **tesbih** bu maksatla her vakit namazının sonunda otuz üçer defa "sübhânellah", "elhamdüillâh" ve "Allâhü-ekber" sözlerini terennüm etmekten ibarettir. Bu adın verilmesi namazın sonunda tekrarlanan üç kelimedenden birincisinin "sübhânellah" olmasından dolayıdır.

Dinî mûsikinin cami mûsikisi bölümü eserlerinden bir form olup cumhur müezzinliği içerisinde mütalaa edilen tesbih, camilerde namazdan sonra müezzin mahfilinde bir veya birkaç müezzin tarafından bölüm bölüm ve bazan nöbetleşe cemaatin dua etmesine zemin hazırlamak için irticâlen değişik makamlardan ve usulsüz olarak icra edilir. Her bir tesbih sözü ilk defa müezzin tarafından yüksek sesle, geri kalan kısımlar cemaatin gizli tekrarı ile

okunur. Dinî mûsiki açısından bu icrada dikkat edilmesi gereken husus müezzinler arasındaki melodi uyumu olup bu da cümleler arasındaki perdelerin uyuşması şeklinde izah edilebilir. Tesbih esnasında bir müezzinin bir önceki ifadede bıraktığı perdeden diğer müezzin uyumlu biçimde devam etmelidir. İcrada tesbih sözleri uzun cümlelerden oluşmadığı için makam geçkisi yapılmamalı, eğer yapılacaksa geçkinin de uyumlu olmasına dikkat edilmelidir. Türk dinî mûsikisinde ayrıca ramazan ayında ve kutsal gecelerde sabaha doğru müezzinler tarafından minarelerde okunan ve "sübhâne'l-melikü'l-mevlâ" veya "sübhâne'l-melikü'l-a'lâ" sözleriyle başlayan eserlere "tesbih ilâhisi" adı verilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Suphi Ezgi, *Nazarî-Amelî Türk Mûsikisi*, İstanbul, ts., III, 67; M. Ekrem Karadeniz, *Türk Mûsikisinin Nazariye ve Esasları*, Ankara, ts. (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları), s. 167, 169; M. Nazmi Özalp, *Türk Mûsikisi Beste Formları*, Ankara 1992, s. 55; Recep Tural, *Türk-Din Mûsikisinde Na't, Tesbih ve Temcidler* (yüksek lisans tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Pakalın, III, 471-472; Öztuna, *BTMA*, II, 391.

ERDOĞAN ATEŞ

TESBİH (التسبيح)

Tekrar edilen zikrin sayısını belirlemek amacıyla ipe dizilen belli sayıdaki boncuklar.

Tesbih kelimesi Allah'ı zikretmenin yanında zikirlerin sayısını belirlemede kullanılan aletin adı olmuş ve Türkçe'de ses uymuna göre "tespih" şekline dönüşmüştür. Araplar tesbih aleti anlamında "misbaha" kelimesini kullanırlar. İslâm'da tesbihin ilk ortaya çıkışı sahâbe dönemine kadar uzanır. Hz. Peygamber'in terekesi arasında bir tesbih bulunduğunu söyleyenler varsa da bu iddiayı sahih kaynaklarla doğrulamak mümkün değildir (Abdülhay el-Kettânî, III, 98, 100). Hz. Ali'nin Resûl-i Ekrem'den tesbihin güzel bir hatırlatıcı olduğuna dair naklettiği söylenen hadis hakkında Nâsirüddin el-Elbânî mevzû demektedir (Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî, IV, 259). Tesbihin ortaya çıkmasını hadis kaynaklarında yer alan belli sayıda zikirlerle alakalı rakamların etkilediği şüphesizdir. Zikirlerin eksik veya fazla yapılmasının sünnete uygun düşmeyeceğini düşünen sahâbeden bazıları çakıl taşı, hurma çekirdeği veya ip üzerine atılmış düğümlemlerle sayıyı belirlemeye çalışırlardı. Tavsiye edilen farklı ra-

TESBİH

Akik tesbih

kamlarda başka zikirler söz konusu ise de namazlardan sonra otuz üçer defa "süb-hânellâh", "elhamdülillâh", "Allâhüekber" demenin mükâfatıyla ilgili olanlar diğerlerine göre öne çıkmaktadır (Buhârî, "Ezân", 155, "Da'avât", 11; Müslim, "Mesâcid", 114-146). Bu bakımdan müslümanların kullandığı tesbihler çoğunlukla araları farklı tipte boncukla ayrılmış, her zikir lafzı için otuz üçerden doksandokuz tanelidir. Sayılara riayet için başlangıçta genellikle parmaklar kullanılmaktaydı. Bununla birlikte tesbihin tarihi açısından önem taşıyan bazı farklı uygulamalara rastlanmaktadır. Hz. Ali'nin torunu Fâtıma bint Hüseyin'in ipe atılmış düğümleri saydığı rivayet edilir (İbn Sa'd, VIII, 474). İpe atılan düğümler eskiden beri hâfizaya yardımcı olarak kullanılmıştır. Sa'd b. Ebû Vakkâs ile Hz. Peygamber'in birlikte ziyaretine gittikleri bir hanımın çakıl taşı veya hurma çekirdeğiyle tesbih ettiğini görmüşlerdir (Ebû Dâvûd, "Şalât", 359; Tirmizî, "Da'avât", 114). Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın da tesbihlerinin sayısını belirlemede çakıl taşı kullandığı rivayet edilir (İbn Sa'd, III, 143; İbn Ebû Şeybe, II, 161). Ebû Hüreyre belli sayıda çakıl taşı veya çekirdeği küçük bir keseye koyar ve tesbihatını onların sayısınca yapardı (a.g.e., a.y.). Onun, üzerinde 2000 düğüm bulunan bir ipi olduğu ve bu sayıda tesbih çekmeden yatmadığı söylenir (Ebû Nuaym, I, 383). Resûl-i Ekrem, eşi Safiyye'nin yanında 4000 kadar çakıl taşı görmüş ve sorduğunda hanımı bunların sayısınca tesbih ettiğini söylemiştir (Tir-

mizî, "Da'avât", 104; Taberânî, XXIV, 74). Tesbihin ipe dizilmiş boncuklar şeklini almasının ne zaman başladığı kesin belli değildir. Hafîl b. Ahmed (ö. 175/ 791) sübhay "sayısınca tesbih edilen boncuklar" şeklinde tanımlamaktadır (*Kitâbü'l-Ayn*, III, 152). Bu tarif tesbihin erken bir dönemde ortaya çıktığını gösterir.

Müslümanların kullandığı tesbih 33, 99, 500, 1000 ve 5000'lik olabilmektedir. Genellikle 99'lükler cami ve evlerde, 500'lük ve 1000'likler tekkelerde yer alır. Bunların taneleri normal tesbih taneleri büyüklüğünde olduğu gibi çok daha büyük olanları da vardır. 500'lük ve 1000'lik zikir tesbihleri vefat ettiğinde şeyhin sandukasına asılır. Suriyeli Alevîler kırk erenlerden esinlenerek kırklı tesbih kullanırlar. Alevî tesbihlerinde renklerden kırmızı Hz. Ali'yi, beyaz Fâtıma'yı, sarı Hasan'ı ve yeşil Hüseyin'i temsil etmektedir (Gürsoy, s. 34).

Tam bir tesbih taneler, imâme, nişane (durak), pul, tepelik, püskül veya kamçı gibi bölümlerden meydana gelir. Parçaların şekil ve tezyinat itibarıyla birbirine uyumlu ve bir bütün halinde olması gerekir. Eskiden taneler "çıkırık-kemâne" denilen el tornalarında yapıldı. Tane taslağı çıkırığa takılan ve kemâne ile ileri geri döndürülen matkapla delinir, sonra deliğin bir tarafı "çarkûşe" adlı konik matkapla genişletilir ve ardından taslak malafaya takılarak önce arda, peşinden rende denilen ka-lemlemlerle şekillendirilip kaol ile cilalanırdı.

Tesbih ustaları 1965'ten sonra elektrikli torna kullanmaya yönelmiş, son dönemlerde ise bilgisayarlı tornalarla bu iş daha kolay hale gelmiştir.

Tesbih yapılan maddeler genelde mineraller, değerli madenler, hayvanlardan elde edilen kabuk, kemik, boynuz türleri ve dişler; denizden çıkarılan inci, mercan ve sedef; bazı fosiller; sert veya kokulu ağaçlar; bir kısım bitkilerin çekirdekleri ve son zamanlarda ortaya çıkan sentetik maddeler şeklinde ele alınabilir. Minareller otuz üçlük bir tesbihin her tanesi farklı bir türden yapılacak kadar çeşitlidir. Değişik renklerde akik, jasper, ametist, malakit, hematit, oniks, unakit, azurit, kuvars, ayni-hir, kaplan gözü, firuze (turkuaz), lapis, nefes, yeşim, yakut, zebrecet, zümrüt ve Afganistan'da çıktığı yere nisbetle şahmaksut denilen (Şah Maksûd) şeffaf serpartin bunların başlıcalarıdır. Amber, bağa, balık dişleri, şîr-i mâhî (deniz aslanı, mors) dişi, fildişi, zergerdandan (gergedan boynuzu) elde edilen maddeler de tesbih yapımında kullanılır. Tesbih yapılan çok sayıda ağaç türü vardır, bunlardan bazıları şunlardır: Assamela (afroasia [pericopsis elata]), abanoz, anjan, ardıç, demirhindi, fıstık, gül ağacı, pelesenk, sakız, sandal, servi, tik, kokobolo, şimşir ve öd ağacı. Bir tür hindistan cevizinin kabuğundan elde edilen kuka tesbihler çok değerlidir. Ayrıca on yılda olgunlaşan ve dünyanın en büyük meyvesi kabul edilen, yine bir tür hindistan cevizinin zamanla taş sertliğinde

Yeşim taşından yapılmış tesbih

katlaşmış sütü olan narçıl, kuruyunca sertleşen andız meyvesi, hurma ve zeytin çekirdekleri de tesbih yapımında kullanılır. Daha çok Baltık denizi etrafındaki ülkelerde toprak altından çıkarılan ve bir çam reçinesi fosili olan kehribar da tesbih imalinde yararlanılan en değerli maddelerdendir. Son zamanlarda katalin, bakalit ve fiber gibi sentetik maddelerden tesbih yapımı yaygınlaşmıştır.

Tesbihin taneleri genellikle toparlak (kürevî), yassıca yuvarlak, uçlu toparlak, dolgun ya da yarım beyzî (söbû), şalgamî, üstüvâne, kesme (iki tarafı düz), fasetalı (elmas gibi tıraş edilmiş) şeklinde olabilir. Doksan dokuzluk tesbihlerde otuz üçlük bölümlerin arasına diğer tanelerden biraz dışa doğru taşan ve durak denilen (nişane, halk arasında müezzin) iki adet ayırıcı parça yerleştirilir. Duraklar biçim bakımından imâmelerle bir bütünlük arzeder. Bazan tanelerin maddesinden ayrı bir maddeden, bazan da bunların iki tarafına farklı renkte taneler konulmuş olabilir. Pullar daha çok otuz üçlük tesbihlerin her on bir tanesi arasına konur. Tanelerin dizildiği ipin birleştiği yerde tesbihin imâme denilen uzunca başlığı yer alır. İmâme tepelikle birlikte tesbih ustasının sanat gücünü gösterdiği en önemli parçadır. Klasik ağaç tesbihlerde imâmeden sonra ipek bir püskül veya imâme ile arasına küçük taneler dizilmiş, tepelik (hâtime) yer alır. Tepelik, tanelerin dizildiği ipin (tahril) düğümünü gizleyen, ipin içinden geçirildiği “çivi” geri çekilerek ağız kapatılan uzunca bir parçadır. Torna sanatının inceliklerine izin vermeyen taş tesbihlerde ise genellikle, imâmenin ucuna altın veya gümüş kılıptanla örülmüş ve küçük mercan parçalarıyla bezenmiş kamçı takılır. Tanelerin arasına süs olarak fazladan konulan parçalara “harç” adı verilir. Tesbihlerin küçük tanelilerine “zenne” (kadın tesbihi), 1000 tanelilerine “el-fiye” denir.

Osmanlılar'da tesbihçiliğin bir sanat halini alması XVII. yüzyıldan itibaren başlar. İstanbul İslâm dünyasında tesbihçiliğin merkeziydi. Türk erkeğinin çok sevdiği bir aksesuar olan tesbihin çok yüksek değer taşıyanları vardı. Kuka tanelerin üzeri kalem oymalarıyla süslenebilir ve içi ajur tekniğiyle oyulabilir; fildişi, zergerdan, Oltu taşından tanelerin üstüne kıymetli taşlar ve madenlerden kakma süsler yapılabilir veya çekilirken söylenen hamdele, tesbih ve tekbir lafızları kakma yahut oyma olarak işlenebilirdi. Kakmalı tesbihlerde altın veya gümüş çivilerle değişik motiflerde süslemeler yapılmıştır. Bazan bir tesbi-

Akik
ve zebircet
tesbihler

hin yapımı bir yıl sürebilmektedir. Müze-lerde ve özel koleksiyoncular elinde çok değerli tesbihler bulunmaktadır. Topkapı Sarayı Müzesi'nde çoğu XVIII. yüzyıla ait zümrüt, akik, yeşim, mercan, Oltu taşı, necef, öd ağacı, kehribar, boynuz gibi maddelerden elde edilmiş çok sayıda tesbih vardır. Sarayda özellikle bayramlarda hediyeleşme bir gelenektir ve sadrazamların Kadir gecesi padişaha seccade ve tesbih takdimi usulendi (Uzunçarşılı, s. 176). Ramazan davetlerinde dış kırası olarak elmaslı veya incili, altın kamçı takılmış çok değerli tesbihler hediye edilirdi.

Tesbihler sanatlarıyla büyük bir saygınlık ve ün kazanmış olan ustalarına nisbetle anılırdı. Ustalar çoğu kere imâmenin alt kısmına imzalarını atarlardı. II. Mahmud'un Mevlânakapılı Mahmud Usta'nın evine kadar gidip kürevî tesbih çektiirdiği söylenir. Yine Horoz Sâlih Usta'nın yıl boyunca hazırladığı tesbihleri arefe günü bir torbaya koyup sultana götürdüğü ve karşılığında aldığı bir torba altınla yıllık geçimini sağladığı rivayet edilir (Gürsoy, s. 123). Cumhuriyet döneminin başlarından elektrikli torna dönemine kadar Horoz lakaplı Hasan Usta, Halil Usta, Tophaneli İsmet, Arap ve Sarı Nûri ustalar, Edirnekapılı Galip Usta, Tosunum Halil, Akgerdan Mehmed Efendi, Kehribarcı Muhiddin en tanınmış tesbih ustaları idi. Bazı ustalar yaptıkları tesbihin maddesine göre sedefçi, kehribarcı, fildişiçi gibi lakaplarla anılırdı. İstanbul'da Uzunçarşı, Mercan Yokuşu gibi tesbihçilerin yoğun olduğu semt-

ler vardı. Eskiden tesbihçi esnafının sayısının çokluğu konusunda bir olay anlatılır. Rivayete göre 1617 yılında Sultan Ahmed Camii'nin ibadete açılışında I. Ahmed yaptırdığı caminin kaç kişi alacağını merak edip ilk cuma namazına gelen cemaatin tamamına camiye giriş ve çıkışlarında birer öd ağacı tesbih verilmesini istemiş, her iki seferde de seksen altışar bin tesbih dağıtıldığı görülmüştür (Sarıcı, s. 93); bu da çok sayıda ustanın bulunmasını gerektirir. XIX. yüzyılın sonlarında Kapalı Çarşı yöresinde (Uzun Çarşı, Sahaflar) 300'den fazla tesbih tezgâhı çalışırdı. Günümüzde Erzurum'da Oltu taşından yapılan sade, altın veya gümüş kakmalı, Eskişehir'de lüle taşından oyma tezyinatlı tesbihler meşhurdur. Buralarda bu işle geçimini sağlayan çok sayıda esnaf vardır.

Tesbihçiliğin pîri Veysel Karanî kabul edilir ve tesbihçi dükkânlarına, “Besmeleyle açılır her gün bizim tezgâhımız / Hazret-i Veysel Karanî pîrimiz üstadımız” yazılı levhalar asılırdı (a.g.e., s. 83). Onun Hz. Peygamber'in Uhud Savaşı sırasında dişinin kırıldığını duyunca otuz iki dişini kırdığı ve Peygamber'in kırılan dişle bu rakamı otuz üçe tamamladığı söylenir. Tesbih çekmenin bazı kurallarından söz edilir. Meselâ yaz aylarında doğal kristal olan necef, şahmaksut, yeşim ve Kâbe toprağı tesbihler çekilmelidir, bunların dışındakiler yazın sıcaklığında ele yapışır. Kehribar tesbihler yumuşak olduğundan deliklerinin büyümemesi için daha nazik çekilir. Tesbihlerin yere düşürülmemesine dikkat edil-

TESBİH

melidir. Çünkü tanelerin üzerinde meydana gelecek pürüzler tesbihin değerini düşürür.

BİBLİYOGRAFYA :

Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn* (nşr. Mehdî el-Mahzûmî – İbrâhim es-Sâmerrâî), Beyrut 1408/1988, III, 152; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 143; VIII, 474; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Riyad 1409/1989, II, 161; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî), Beyrut, ts. (Dâru l-hyâi't-türâsi'l-Arabî), XXIV, 74; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, Beyrut 1405, I, 383; Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî, *el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitâb* (nşr. Ebû Hâcer M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Beyrut 1406/1986, IV, 259; Müsahibzâde Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul 1946, s. 154, 155; Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s.176; Ronart, *CEAC*, s. 450; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtübü'l-idâriyye* (Özel), III, 98, 100; Deniz Gürsoy, *Tespîh: Parmak Uçlarındaki Huzur*, İstanbul 2006, s. 34, 61, 123 vd.; Necip Sarı, *Duâ Taneleri Tesbih*, İstanbul 2008, tür.yer.; Perran Ülkümen, "Tesbihin Tarihçesi, Yapılış Tekniği ve Saray Koleksiyonundaki Tesbihler", *TEL.D*, sy. 12 (1970), s. 111 vd.; Bedîî Gorbon, "Türk Tesbihçilik Sanatı", *Türkiyemiz*, sy. 31, İstanbul 1980, s. 1 vd.; A. Masala, "Tesbih in Turchia", *İslâm: Storia e Civiltà*, XII/3, Roma 1985, s.149 vd.; M. Bülent Coşkun, "Tesbihin Tarihçesi, Osmanlı Tesbihçiliği, Tesbih Yapımı, Ustaları, Çeşitleri, Günümüzdeki Durumu", *TTOK Belleteri*, sy. 77 (1988), s. 56 vd.; Işık Yazan, "Türk Erkeğinin Yüzyıllardır Vazgeçemediği Aksesuar, Türk Tesbihçiliği", *Antik Dekor*, sy. 8, İstanbul 1990, s. 58 vd.; "Tesbih", *SA*, IV, 1973-1974.

NEBİ BOZKURT

Diğer Dinlerde. Dualarda yer alan Tanrı isim ve sıfatları gibi kutsal kabul edilen ve tekrarında yarar umulan sözlerin sayısını bilmek amacıyla hâfızaya yardımcı olarak tesbih kullanma İslâm dışındaki dinlerde de oldukça yaygındır. Günümüzdeki formuyla en erken örnekleri Hinduizm'e kadar götürülebilen tesbih kültürünün antik Peru'da ipe düğüm atmak şeklinde uygulanan ve "quipu" denilen hesaplama sistemiyle ilişkisi olması muhtemeldir. Quipu Peru dilinde "düğüm" demektir. İpliğe düğüm atma geleneği aslında hemen her toplumda vardır. Güney Amerika'da Guiana yerlileri bayram ve kutsal günlerin tesbihinde düğümlü iplerden oluşan takvim kullanıyorlardı. Çin'de Yung-ching-che zamanında ipliklere atılan farklı düğümlerin sayıları ve aralıkları farklı anlamlar ifade ediyordu. İpliğe dizili boncuklardan oluşan gerdanlık gibi tesbihe geçişin zamanı kesin şekilde bilinmemekle beraber ilk defa Ortadoğu'da kullanılmış olması muhtemeldir. Eski Mısır'da firavun Tutankamon'un mezarında bulunan otuz yedi taştan müteşekkil bir nesnenin dua etmede kullanılan bir tesbih olduğu düşünülmektedir.

Eski Roma'da kadınların kullandığı taştan yapılmış kolyeleri ifade eden "monile" kelimesi aynı zamanda "zikretme" anlamına gelmektedir. Kelimenin içeriğinde ki bu kavramsal yapı, kolye türünden nesnelerin dua için kullanılan bir fonksiyona sahip bulunduğuna işaret etmektedir. Batı'da tesbih karşılığı kullanılan "beads" kelimesi Anglosakson dillerde "dua" anlamındaki "beade" veya "bede"den gelmektedir. Tesbih geleneğinin uzandığı dinî form tesbihin yalnızca Tanrı ismini zikretmede kullanılan bir nesne olmadığı, belki daha büyük oranda bu tip nesnelerin muska türünden birtakım özellikler taşıdığı ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Nitekim bazı Budist rahiplerinin taşıdığı "bodhi" denilen yetmiş iki boncuklu tesbihin taneleri, üzerine dinî ibareler yazılmış yaprakların lake veya vernikle yuvarlanmasıyla elde edilmektedir (*ERE*, X, 850). Başlangıçta sayı saymaya, hesap yapmaya yarayan veya korunma amaçlı tılsım / muska şeklinde yararlanılan birtakım nesnelerin daha sonraki dönemlerde Tanrı adını zikretmede ya da dua etmede kullanılan bir forma bürünmüş olması kuvvetli bir ihtimal gibi görünmektedir.

Daha gelişmiş bir form olarak tesbih kültürünün klasik anlamıyla ilk bilinen örnekleri Hinduizm'de ortaya çıkar. Hinduizm'de tesbih "japamâlâ" (zikir çelengi) veya "smarani" (hatırlatan nesne) adıyla bilinir. Hint kültüründe bu gelenek, muhtemelen antik Hindistan kültüründe hesap yapma amacıyla kullanılan "pae jamas"lara kadar uzanır. Hint Purana geleneğinde tesbihin ilk formu, Şiva'nın karısı Satî'nin ölümü üzere yaptığı dua sırasında elinde tuttuğu nesneye kadar çıkartılır. Hinduizm'de tanrıların isimlerini zikretmede, dua etmede veya konsantrasyon esnasında kullanılan tesbih, çakıl taşı, metal veya ahşap gibi çeşitli objelerden yapılır ve 108 adet parçacıktan oluşur, Şivacı olarak bilinen Hindu mezhebinde tesbih tanelerinin sayısı otuz ikidir. Hint dinî heykellerinde Brahman'ın dört elinden sağ ön eli, Durgas'ın sekiz elinden sekizincisi, Ganga'nın dört elinden biri, Sarasvatî'nin yine dört elinden biri tesbih taşır. Tesbih aynı ad, form ve amaçla Budistler'de ve Sihler'de de kullanılır. Hindular'ın tesbihleriyle Budistler'in tesbihleri arasında pek fazla fark gözlenmez. Bazıları turkuaz, mercan, amber, gümüş, inci gibi daha değerli materyallerden yapılır. Yöre ve mezhebe göre de boncuk sayılarında bazı farklılıklar görülebilir.

Çin Budistleri'nin "su-chu" denilen tesbihe Tibet'de "phreng-ba" (theng-wa) adı verilir ve Lamalar'ın kıyafetlerinde tamamlayıcı bir aksesuar olarak yer alır. Değişik tanrılar için farklı renkte tesbihler kullanılır ve dindarlar çoğu kere Sanskritçe birtakım ifadeleri tekrarlar. Tanınmış zikirleri "Om mani padme (pedme) Hum" ifadesidir. 108 taneli tesbih yirmi yedişerden dört bölüme ayrılır. Aralarına diğerlerine göre daha büyük veya farklı renkte üç boncuk konur. 10.800 sayısına ulaşınca kadar zikir tekrarlanır. 108 rakamının Buda'nın havâîlerini temsil ettiği söylenir. Ancak Buda'nın öğrencilerinin sayısı on sekiz olduğundan bu sayıda boncuğu olan küçük tesbihler de yapılmıştır. Bazılarına göre asıl rakam 100'dür ve fazladan olan sekiz boncuk ihtiyaten konulmuştur. Burma tesbihleri de 108 tanelidir ve tesbih çekimi esnasında Budizm teslisi tabir edilen üç sığınağın adı tekrarlanır. Bunlar Phra (Büyük Buda), Tara (Dharma) ve Sangha'dır (Soylu). Tesbihin devri tamamlandığında imâme yerindeki merkezî boncuk tutulur ve "anitsa, dukka, anatha" (fâni, acı, gerçek dışı) sözleri tekrarlanır. Japonya'da "sho-zuku-jiu-dzu" denilen tesbihi Budistler milâttan sonra VI. yüzyıldan itibaren kullanmıştır. Burada sosyal statü sembolü tesbihler klasik Japon evinde özellikle çay odasının duvarını süsler. Japonlar moda, sahibinin zevkine ve servetine göre değerli, ortadan ikiye ayrılan 112 boncuklu tesbihler taşır. Eskiden Japon din adamları boyunlarına bodhi ağacından yapılmış tesbih takarlardı.

Yakındoğu'da tesbihin bilinen formuyla kullanıldığı en önemli gelenek Hristiyanlıktır. Batı dillerinde tesbih karşılığında kullanılan "rosary" / "roaire", Latince "rosarium" (gül çelengi) kelimesinden gelmektedir. Bu kelime Hz. Meryem'in güllerden oluşan tacını ifade etmektedir. Tesbihin gülle ilişkilendirilmesi Hristiyanlık'ta gülün bâkire Meryem'in sembolü oluşundan kaynaklanmaktadır (Ahd-i Atîk'te "hikmet" in sembolü olan gül hristiyan çevrelerinde Meryem'le ilişkilendirilmiştir; Vâiz, 24/14, 50/8). Ayrıca gülün kırmızı rengi İsa'nın kanını temsil etmektedir. Umumiyetle Hristiyanlık'ta tesbih geleneği ilk Haçlı seferleri sonrasında XII. yüzyıldan itibaren Aziz Dominik'le (Saint Dominique) başlatılır. Buna göre Albililer'e karşı Aziz Dominik'in savaşı sırasında Kutsal Meryem ona görünmüş ve tesbih vererek tesbihle nasıl dua edeceğini öğretmiştir. Ancak IV. yüzyıldan beri özellikle manastır çevrelerinde tesbih kültürünün var olduğu söylenir. Do-